

Надія АШИТОК

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА І ДАВНЬОРУСЬКА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКИХ ЛЕМКІВСЬКИХ ГОВОРАХ

(на матеріалі прізвищ лемків XVIII ст.)

Південно-західний український лемківський діалект до 1945 р. з географічного погляду становив клин вздовж Карпат між південно-польським і східно-словацьким мовним континентом. На сьогоднішній день від нього залишилася лише південна смуга після того, як у 1945–1947 рр. лемків, згідно з акцією “Вісла”, виселили і розпоростили по Україні, середньо-західній і північній Польщі. Переважна більшість лемків вимушено втратила споконвічні землі.

Русини, предки лемків, за твердженням дослідника А.Фастнахта, заселяли південний схід сучасної Польщі, що підтверджується, зокрема, побудовою Сянока на Сяні – оборонного і адміністративного центру в західній частині Русі¹. Уперше Сянок згадується близько 1150 року, коли, згідно з Іпатіївським літописом, його завоював угорський король Гейза². У зв'язку з викладеним хибним видається твердження польського історика і етнографа Є.Чайковського, ніби до кінця XIII ст. населення пізнішої Лемківщини було винятково польським³. Після розпаду Київської Русі частина

Прикарпаття і Закарпаття залишилась у межах Галицько-Волинського князівства. Князь Юрій (1301–1308) приєднав до свого князівства всю територію пізнішої Лемківщини. Коли ж у середині XIV ст. Волинь і Галичину, у тому числі землі, заселені лемками, захопила Польща, Сяноцька земля увійшла до складу Руського воєводства і в офіційних документах визначалась як “Земля Руська” (terra Rusiae), що також свідчить про східнослов'янський склад населення краю⁴.

З середини XIV ст. лемки жили в іншомовному оточенні. Незважаючи на економічний гніт і національну дискримінацію, прагнення Польщі, Австрії, Угорщини і Словаччини асимілювати русинів, лемки зберігали і мовну, і культурну самобутність.

Основа мови і культури лемків – східнослов'янська, протоукраїнська. Проте деякі польські вчені, наприклад, Ч.Войтиняк і М.Перадська, стверджують, що західно-лемківські поселення взагалі не мали руського характеру і що лемки – польська етнічна група⁵. Є.Чайковський доводить польську етнічну належність сіл по той бік Карпат (йдеться про села в околицях Мушини – Волю Цеклінську, Лабову та ін.). Лише пізніше, вважає дослідник, ці села були рутенізовані внаслідок поселення тут русько-волоського елемента⁶. Припущення Є.Чайковського не витримує критики хо-

¹ Fastnacht A. Osadnictwo ziemi Sanockiej w latach 1340–1650. Wrocław, 1952. S.15.

² Летопись по Ипатиевскому списку. Петербург, 1871. С.282.

³ Czajkowski J. Historyczne i etniczne podstawy kształtowania się grup etnograficznych w południowej części województwa Rzeszowskiego, MMBw w S. Sanok, 1969. S.9.

⁴ Acta grodzkie i ziemskie z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego.

⁵ Wojtyniak Cz. Lemkowszczyzna. Руконис у ЦДІАЛ, ф.201, он.4 “В”, апр.2868; Peradska M. Na szlakach Lemkowszczyzny. Kraków, 1939.

⁶ Czajkowski J. Op. cit.

ча б тому, що рутенізація польського населення в умовах існуючої у ті часи польської державності проблематична.

Труднощі у вивченні історії Лемківщини від сивої давнини до XV–XVI ст. зумовлені відсутністю писаних джерел про цей край до середини XV ст. У зв'язку з цим значну цінність становлять лінгвістичні дослідження, що засвідчують давньоруські архаїзми у мові населення західних Карпат. Особливо багато архаїзмів збереглося у такій лексичній групі, як прізвища, що консервують велику кількість слів, які у звичайному мовленні давно вже не використовуються. Джерелом нашого дослідження послужив словник І.Красовського “Прізвища галицьких лемків”⁷ – кропітка праця, у якій були використані матеріали Йосифінського поземельного кадастру 1787–1788 рр.

В основі переважної більшості прізвищ населення лемківських сіл лежить праслов'янська і східнослов'янська лексика (за підрахунками І.Красовського, вона становить 80 відсотків⁸). Прізвища, співзвучні з польськими, словацькими, чеськими, угорськими і румунськими, мали лише 14,5% від загальної кількості родин⁹. Найбільш популярними серед лемків були прізвища **Коваль, Барна, Русин**, східнослов'янське походження яких безсумнівне. До прізвищ, утворених від слів, відомих у пам'ятках давньоруської писемності, можна віднести більшість лемківських прізвищ, зокрема **Бірчак, Бортняк, Бортничак, Вивюрко, Гривна, Гривняк, Добрянський, Кметик, Кметишин, Лодин, Ногавиця, Москва, Обаль, Портняк, Русин, Русиняк, Русинко, Руснак, Русняк, Русяк, Сембрат, Смагула, Сокач, Солов'як, Стричний, Стричко**.

Деякі лемківські прізвища утворені за родом діяльності, професій, відомих у часи Київської Русі. Деколи такі прізвища зберігають назви професій, які тепер не існують. Наприклад, прізвище **Бірчак** походить від *бирче* – “такса для збирання податку”. У пам'ятках давньоруської писемності *бирчий* відоме зі значенням “збирач податків”, а однокореневе *бирчичь* вживалося зі значенням “чиновник, якому доручалося об'являти народу розпорядження влади” (Повість временних літ). У староукраїнських пам'ятках XVI ст. *бирчий* – збирач податків, а *бирчое* – оплата на користь бирчого. Відповідники аналізованим словам знаходимо в південнослов'янських мовах: у болгарській (*бир* – “подать”), македонській (*бир* – “подать на монастир чи священника”), словенській (*bir* – “придане”) і старослов'янській (*биръ* – “подушна подать”) мовах. Слова походять від дієслова *бирати* – “збирати”.

Прізвища **Бортняк** і **Бортничак** утворені від давньоруського *бортъ* (*бъртъ*), яке у “Руській Правді” Володимира Мономаха відоме під 1114 роком зі значенням “колода для бджіл; дерево з вуликом; пасіка”. Слово має відповідники в російській (*бортъ*), білоруській (*борць*), польській (*barc* – “дупло, у якому живуть бджоли”) і чеській (застаріле *brt* з тим же значенням). Словацьке *brt*, крім згаданого значення, вживається для визначення вулика. В основі всіх слів лежить праслов'янське *bьrtь – “прорізь, щілина”. Поширення у згаданих мовах слів з коренем *бортъ* свідчить про значний розвиток бджільництва у слов'ян.

Прізвища **Кметик** і **Кметишин** походять від давньоруського *къметь* – “воїн”, відомого в “Слові о полку Ігоревім” (“а мои ти куряни свѣдомі къмети”). Слово має відповідники у давньосербській (*кмет* – “васал”), давньочеській (*kmet* – “государь, голова челяди”). У сучасних мовах слово з таким коренем означає “хлібороб”, деколи “суддя” (у Чорногорії), “міський голова” (у Болгарії – градски кмет), “стара людина”

⁷ Красовський І. Прізвища галицьких лемків у XVIII ст. Львів, 1993.

⁸ Там само. С.26.

⁹ Там само.

(у Чехії). В українських говорах відомі слова *кметь* – “селянин”, *кметиця* – “молодиця; добра, заможна хазяйка”, *кмітити* – “стежити, визнавати, довідуватися”.

Прізвище могло бути утворене з урахуванням соціального стану його носія. У такому випадку воно свідчить про особливості устрою давньоруської державності. Наприклад, прізвище **Обаль**, ймовірно, пов’язане з давньоруським *обель*. Обелями у той час називали селян-закупів, що наймалися батрачити у великого землевласника і які з різних причин перетворювались у рабів, холопів. *Обель* походить від *обль(ьи)*, утвореного від применника *объ (обь)* – “круглий”. Слово *обльий* у російській мові зберігалось ще у XVIII ст. У російських діалектах відомі слова з таким коренем: обляк – кругляш; кругла, нерозколота колода, оболоч – перша дошка, відрізна від круглої колоди.

Прізвища **Гривна** і **Гривняк** зберігають давню назву грошей, які були в обігу у Давній Русі. У “Повісті временних літ” це слово згадується зі значенням “грошова одиниця; вага”. Вживалось слово *гривна* і з значенням “намисто” і “каблучка”, причому з такою семантикою використовувалось до XIV ст. Слово має аналоги в російській (*гривна* – “грошова одиниця у вигляді злитка срібла; металева прикраса на шиї”), білоруській (*гриўня* з таким же значенням), польській (*grzywna* – “штраф; монета; вага; нашійна прикраса”), чеській (застаріле *hreiw(n)e* – “гріш”), болгарській (*гривна* – “грошова одиниця”, “браслет”), македонській (*гривна* – “браслет, каблучка”), сербохорватській (*гривна* – з таким же значенням, що і в македонській) і старослов’янській (*гривьна* – “намисто, браслет”) мовах. Праслов’янське *grivъna – прикметник від griva – “шия, потилиця”. Перше значення у слова було “намисто”, яке у деяких мовах доповнилось значенням “грошова одиниця” через існуючий звичай робити намисто з монет. Як назва головної одиниці грошового розрахунку слово *гривна* використовувалось у Давній Русі до XIV ст., і, можливо, саме з таким значенням воно лягло в основу лемківських прізвищ **Гривна** і **Гривняк**.

За етнічною ознакою утворені прізвища **Русин**, **Русиняк**, **Русинко**, **Руснак**, **Русняк**. Споріднені з назвою давньоруської держави Русь прізвища з таким коренем відносяться до групи найбільш поширених. Назва Ros як грецько-візантійська назва Давньої Русі відзначена Костянтином Порфирородним у X ст., а в сірійських пам’ятках VI ст. зафіксована назва русів hros, rhos. Слово Русь виникло від назви притоки Дніпра – Росі. Вокалізація в словах змінена під впливом прикметника *русий*.

Деякі з прізвищ лемків виникли на основі термінів спорідненості, що використовувались східними слов’янами ще у часи Давньої Русі. Наприклад, прізвища **Вуяш**, **Стричний**, **Стричко**. Прізвище **Вуяш**, утворене від слова *уй (вуй)* – “дядько по матері” – спільнослов’янського походження. У “Повісті временних літ” слово *уй* згадується під 6478 роком (“бѣ Добрыня уй Володимиру”). І. Срезневським у “Матеріалах”, крім *уй*, відзначені менш поширені в давні часи форми – *вуй*, *вой*. Слова з таким коренем відомі у болгарській (*уйка*), сербській (*уйак*), чеській (*ујес*) і старопольській (*wuj*). В українських діалектах однокореневі слова можуть мати інші значення. Наприклад, у південнолемківських говорах *уйко (вуйко)* вживається зі значенням “дядько по матері, материн брат; чужий старший чоловік”. У бойківських говорах слова з таким коренем можуть мати значення: *уй (вуй)*, *уйко* – “брат матері, брат баби”, *уйна (уйчина)*, *вуйна (вуйанка)* – “жінка вуйка”, *уйний* – “двоюрідний по матері”, *уйчаник* – “син брата матері”, *уйчанка* – “дочка брата матері” та ін.

Прізвища **Стричний** і **Стричко** походять від *стръй (стрый, строй)* – “дядько по батьку”. Це слово згадується і в Новгородському літописі (по Синод. списку) під 6666 роком: “Мъстиславъ позва Ростислава стръя своего, Кыеву на столъ”. Слово має відповідники у білоруській (*стрый*), польській (*stryj*), болгарській (*стрика*), сербській (*стриц*, *стрико*), чеській (*struc*, *str*) і словацькій (*struc*, *stryko*) мовах. В українських

говорах вживається не тільки це слово, а й похідні від нього. Наприклад, у південно-лемківських діалектах відомі слова *стрий* – батьків брат, *стрийна* – жінка батькового брата, *стрийний* – двоюрідний брат по батькові, *стрийчаник* – син стрику та ін.

До аналізованої групи можна віднести і лемківське прізвище **Сембрат**, яке має такий самий корінь, що і слово *сім'я*. Слово *сім'я* відоме у східних і південних слов'ян і утворене від іменника *сьмь* “робітник, слуга, домочадець”, похідного від праслов'янського *semь “слуга”. Слово має відповідники у литовській (*stimupa* – челядь), латинській (*saime* – челядь), давньоверхньонімецькій (*heime* – дім, родина). Прізвище Сембрат однокореневе з російським діалектним *сябр*, *сябер* – сусід і білоруським *сябр* – брат.

В основі деяких лемківських прізвищ лежать старовинні назви рельєфу, засобів руху, одягу. Наприклад, прізвище **Добрянський** утворене від давньоруського *дъбрь* (*дъбрь*, *дебрь*), зафіксованого у пам'ятках писемності під 1073 роком зі значеннями “балка, що поросла лісом”, “схил гори, ліс, потік, рів. Слова мають відповідники в польській (*debra* – невеликий яр; місце, вимите водою), словацькій (*debra* – водорий), словенській (*deber* – долина) і старослов'янській (*дъбрь* – долина, безодня) мовах. Праслов'янське *дъбъгъ споріднене з литовським *dubugys* – вимивина, переважно наповнена водою і латиським *dubra* – багно.

Прізвище **Лодин** походить від давньоруського *лодь* (*лодьа*). У “Руській правді” (по Синод. списку) згадується словосполучення *морская лодья*. За В. Далем, слово *лодьа* в архангельських говорах було відоме зі значенням “палубне, тримачтове грузове морське судно 5–2 сажнів довжини, від одного з половиною до трьох ширини”. Слово має аналоги у чеській (*lod'* – корабель, човен, *řadova lod'* – лінійний корабель) і словацькій (*lod'* – човен) мовах. Лемківське прізвище **Лодин** зберігає давній вигляд кореня, тоді як у східнослов'янських літературних мовах такий корінь перестав вживатися без суфікса. У сучасній російській мові, наприклад, відоме слово *лодка*, утворене суфіксальним шляхом від слова *лодь* і у якому суфікс *-к-* перестав усвідомлюватися через втрату мотивуючого слова. У лемківському прізвищі **Лодин** суфікс *-ин-* виділяється у зв'язку з тим, що існує на Лемківщині слово *лодь* – корабель; середня назва церкви (південнолемківське).

Прізвище **Ногавиця** утворене від давньоруського слова *ногавиця* – “штанина”, яке відоме зі спільнослов'янської епохи і зафіксоване у білоруській (*нагавіцы* – штани) і сербській (*нагавице*) мовах. Слова з таким коренем вживаються і сьогодні в деяких українських говорах. Наприклад, у південнолемківських говорах відомі *ногавиця* – штанка, *ногавиці* – штани, *ногаўка* – штанина, *ногаўки* – штани, *ногаўчата повісняны* – штани з домотканного полотна Слово *ногавиці* зафіксоване у бойківських діалектах.

Відоме в лемківських говорах прізвище **Портняк** походить від давньоруського прикметника *пъртний* (наприклад, у виразі *пъртний швецъ*), утвореного за допомогою суфікса *-ьн-* від *пърть* – одяг, кусок тканини. Відповідники з таким самим коренем знаходимо в південнолемківських (портюк – рушник, платина, ворюк на сир), бачвансько-стрімських (парток – платина) і бойківських (*портеня* – рушник, кусок полотна, *портка* – холоша, портки – кальсони, *портюк* – скатерка) говорах.

Назви тварин, риб, відомих у давньоруські часи, також лягли в основу лемківських прізвищ. Наприклад, прізвище **Вивюрко** походить від давньоруського *вѣверица*, відомого в Іпатіївському літописі під 6622 роком. Слово має відповідники в білоруській (ваверка), польській (*wiewiorka*), чеській (*veverka*), словацькій (*veverica*), верхньолужицькій (*wjewjerčka*), нижньолужицькій (*njewjericka*), болгарській (веверица), македонській (веверица), сербохорватській (в(ј)еверица) і словенській (*veverica*) мовах. Слова виникли через варіантне подвоєння індоєвропейського кореня *veg – вигинати, викривляти.

Прізвище **Менцак** утворене від *мень* – риба налим, яке у давньоруській мові звучало, як *мьнь*, що підтверджується українським діалектним *мнюх* і чеським *tník*. До недавнього часу це слово фіксувалося у пам'ятках не раніше XV ст.: було відзначене у Писцьових книгах Обонежської п'ятини під 1563 роком, де воно використовувалося з випаданим -е- (“ми ловят мнѣи свѣжихъ”). Крім того, слово було виявлене у сибірських літописах (“с налимов со мней”). Порівняно недавно серед новгородських грамот був знайдений напис, як припускає А.В.Арцихівський, на дерев'яній кришці від бочки з солоною рибою, знайденої у земляному шарі приблизно XII ст. – “мнь”.

В основі лемківських прізвищ лежать не тільки іменники, а й прикметники і дієслова, відомі у давньоруську епоху. Наприклад, прізвище **Смагула** походить від давньоруського *смаглый* – смаглявий, темний, яке є дієприкметником із суфіксом *-л-* від дієслова *смагнути*, *смажити*, особливо на сонці, загоряти, *смажене* – жарене. Дієслово *смагнути* утворене від іменника *смага* – вогонь – індоевропейського походження. Слово має відповідники в російських діалектах (*смага* – жар, вогонь, *смага* – копоть, темна пляма, смужка), в українській (*смага* – сухість на губах від температури, загар), грецькій (*smuchō* – жарю на повільному вогні), чеській (*smaha* – температура, *smahnouti* – палити), польській (*smażyć* – жарити) і англійській (*smok* – дим, кіптява) мовах. У “Слові о полку Ігоревім” слово *смага* вживається для визначення якогось воєнного винаходу ворогів: “Поскачи по Русской земли, смагу мычючи въ пламень розъ”.

Лемківське прізвище **Москва**, можливо, походить від давньоруського *москва* – волога, утвореного від *москвий* – вологий. Слово має відповідник у словацькій мові (*moskva* – мокрий, недосушений хліб). Слово *москва* однокореневе з російськими *москоть* – фарби, клей, масло – напіврідкі речовини у красильній справі, *мацевать* – з переносним значенням “сумувати, тужити”. Того ж кореня і польське *moszcz* – сік з плодів.

Прізвище **Солов'як**, як і інше відоме на Лемківщині прізвище **Соловей**, пов'язане зі словом, яким здавна, з індоевропейської епохи, визначали колір – *соловь(ый)* – жовтуватий, сірий, яким у російській і українській мовах визначають масть коней. Слово має відповідники у латиській (*salnis* – сивий кінь), ірландській (*sölgr* – брудний), ісландській (*salach* – брудно-жовтий) і латинській (*saliva* – слюна) мовах.

Прізвище **Сокач** того ж кореня, що і слово *сокл*, і походить від давньоруського *сочити*, яке у Новгородському літописі (за Синодальним списком) зафіксоване зі значенням “переслідувати, шукати, слідкувати (“сочите такого мужа”). У чеській мові відоме однокореневе *sok* – суперник.

Етимологічні дослідження лемківських прізвищ засвідчують старовинність їх мотивуючих основ, що часто сягають давньоруської, а деколи і праслов'янської епохи. Така велика кількість прізвищ давньоруського походження була б неможливою, якби її носіями було лише рутенізоване населення.

Дослідження прізвищ русинів по той бік Карпат дає змогу не тільки досконаліше вивчити давньоруську, протоукраїнську мову, а й глибше ознайомитися з побутом, традиціями, історією Давньої Русі.